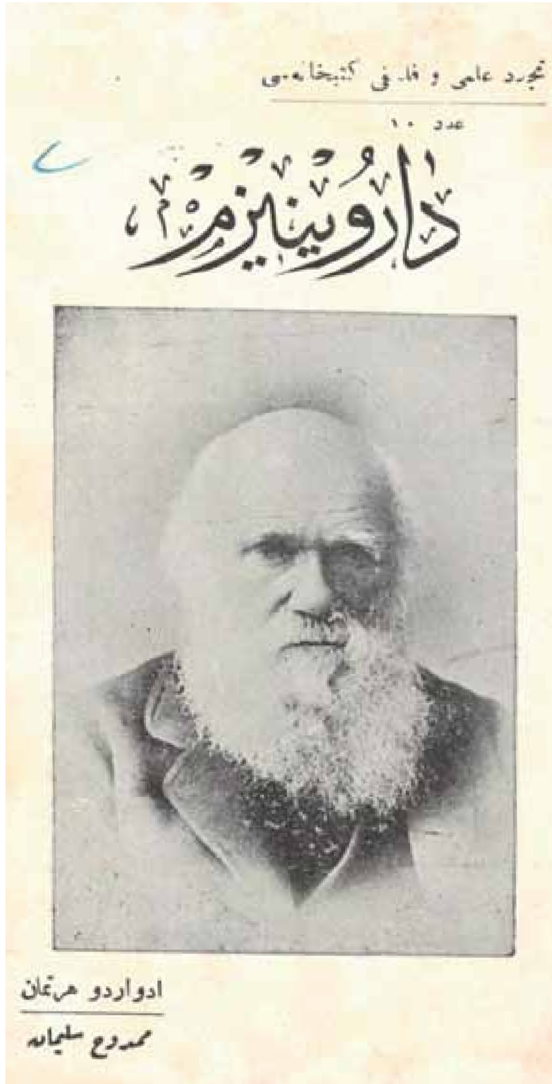
OSMANLI'DA DARWİNİZM VE EVRİM KURAMLARINA İLGİ ÜZERİNE...

MEHMET Ö. ALKAN

200. doğum yılında Anglikan Kilisesi Darwin'den, "Seni yanlış anladığımız, sana karşı gösterdiğimiz ilk tepkide hatalı oluşumuz (...) " ifadesiyle özür diledi. Geçen yıl gök dürbününün icadının 400. yılı yaklaşırken Katolik Kilisesi Galileo ile ilgili mahkûmiyet kararının kilise ile ilgili olmadığını, aksine Galileo'ya teşekkür borçları olduğunu dile getirdi. Darwin'in TÜBİTAK'ın dergisinden çıkarılması söz konusu olunca, bu yazıda, evrim kuramının Osmanlıca literatüre ilk ne zaman ve nasıl girdiğine dair bazı örnekler vermek istedim.

DİKKAT ÇEKMEYEN KİLİSE ÖZÜRLERİ...

Bu yıl Charles Robert Darwin'in (12 Şubat 1809-19 Nisan 1882) doğumunun 200. yılı. Kısa adıyla *Türlerin Kökeni* adlı en çok ses getirmiş olan eserinin yayınlanışının ise 150. yıldönümü. Bu vesileyle başta İngiltere olmak üzere birçok ülkede Darwin ve evrim kuramı gündeme geldi ve bu konuda çok sayıda etkinlik düzenleniyor. Darwin ve evrim kuramı konusunda yeni bulgu ve gelişmeler bilimsel toplantılarda tartışılıyor. Muhtemelen birçok doğa tarihi müzesi Darwin ve evrim kuramıyla ilgili özel sergilere ev sahipliği yapacak. Darwin'le yeni bir boyut kazanan evrim kuramı bir kez daha tartışmaların ortasına yerleşecek. Ancak dini yaratılış inancı ile evrimci kuramlar kıyasıya çarpışacak, çatışacak, diye beklerken, ilginç bir gelişme oldu. Geçen yılın sonuna doğru Anglikan Kilisesi'nin Misyon ve Kamu İşleri Direktörü Rev Dr. Malcolm Brown, "Good religion needs good science" başlıklı bir yazı yayınladı. Yazıda insanların ve kurumların hata yapabileceklerini, Hıristiyanların ve kiliselerin de bunun dışında olmadığını belirtiyordu. Rahip, toplumun dünyaya bakışını değiştirecek her yeni büyük fikrin saldırıya uğradığını belirterek, Kilisenin Galileo'nun astronomisi konusunda yaptığı hatanın benzerini 1860'ta Darwin'e de yaptığını itiraf ediyordu. Yazıda, 200. doğum yılında Darwin'den samimi bir şekilde, "Seni yanlış anladığımız, sana karşı gösterdiğimiz ilk tepkide hatalı oluşumuz ve bu sebeple başkalarının da seni yanlış anlamasına yol açtığımız için" cümleleriyle özür dileniyordu.[1] Kilise resmen 14 Eylül 2008'de Darwin'i ve teorisini yanlış anladığı için özür diledi.

Geçen yıl, benzeri ikinci bir olay daha yaşandı. Galileo'nun gök dürbününü icat etmesinin 400. yılı olduğu için, 2009 yılı UNESCO tarafından Uluslararası Astronomi yılı olarak ilan edilmişti. Belki de bu kararla da ilgili olarak geçen yılın kasım ayında Katolik Kilisesi Galileo'ya ilişkin mahkûmiyet kararının kilise ile ilgili olmadığını, aksine Galileo'ya teşekkür borçları olduğunu dile getirdi. Oysa kilise dünyanın evrenin merkezi olduğunu kabul etmiş ve 1616 yılında Galileo'nun Kopernik sistemini müdafaa etmesi papazların ağır

hücumuna uğramıştı. Galileo'nun dünyanın döndüğü iddiasından vazgeçmesini isteyerek yargılamışlardı. 1633'te de mahkûm ettiler. Kilise, dünyanın güneş etrafında döndüğünü 1820'lerde ve Galileo'ya haksızlık yaptıklarını da 2008'de kabul etti. Sonradan bunun bir İtalyan engizisyonu ya da kişisel ve özel memnuniyeti için yapılan bir saçmalık olduğu, bu kararı alan ofisin kilise demek olmadığı söylense de...

Bütün bunlar olurken, özellikle İngiltere'de Anglikan Kilisesi Daha sonra yayımladığı *İnsanın Türeyişi* (orijinal adı *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*) kitabında insan evrimini ve cinsi seleksiyon konusunu işlemişti. *İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi* (orijinal adı *The Expression of the Emotions in Man and Animals*) adlı kitabında ise insanların ve hayvanların duygularını ifade ediş şekilleri arasındaki benzerlikleri ortaya koydu.

Aslında Darwin yaratılışa dair de bir şey söylememişti. Bir anlamda yaratılış sonrasını anlamaya çalışıyordu. Bu konuda onun söylediği, değişik canlı türlerinin ortak birkaç kökten, türden -atadan- evrilerek geliştiği fikriydi. İkinci olarak, bu süreçte canlılar arasında "yaşam mücadelesi" ve "doğal ayıklanma" ile en uyumlunun hayatta kalması prensibi olan evrimi dile getirmişti. Üstelik bu fikirlerin tamamı, bilimsel bir emeğe, uzun yolculuklara ve yıllara dayalı araştırma, gözlem ve karşılaştırmalara dayanıyordu. Ancak kilise, Galileo'ya yaptığı gibi durumdan vazife çıkarmak konusunda gecikmedi. 2008 sonbaharında özür dilenmesine neden olacak şekilde, Anglikan Kilisesi Piskoposu Samuel Wilberforce 1860'ta yapılan yıllık oturumda, bu tezi çok sert bir şekilde eleştirdi ve eleştiri Darwin ile geliştirdiği kuramının dini ve felsefi açıdan da itham edilmesine sebep oldu. Böylece Darwin'in *Türlerin Kökeni* kitabının 1859'da yayınlandığı günden beri kutsal kitaplarla ve dini açıklamalarla bir yarış ve rekabet halinde olduğu, onları küçük düşürmeye çalıştığı ileri sürüldü. Adeta Darwin ve evrim kuramı konusundaki tercih, dine sadakatin ölçüsü haline getirildi. Canlıların mükemmel tasarımlar olduğu, dolayısıyla evrime gerek olmadığı, yaratıldıkları halleriyle hep aynı kaldıkları ileri sürülerek Darwin teorisinin doğru olmadığı "ispatlanmaya" çalışıldı. Bazıları cahillikten bazıları da taammüden, mutlak doğru ve tartışılamaz olan dini inanç ile her an tartışılabilir ve yanlışlanabilir olan bilimsel bilgi arasındaki farkı önemsemeden, Darwin'in ne söylediğini anlamak yerine suçlamak kolaycılığına saptı.

Avrupa'da 1859 yılında Darwin'in **Türlerin Kökeni** *adlı eseri ile yeniden popüler olan yaratılış ve evrim konusu Osmanlı'ya ulaşmakta gecikmemişti. Türkiye'de evrim kuramı ve evrimcilerle ilgili bilgi ve görüşler Osmanlıca literatüre 1860'lı yılların sonundan itibaren dahil olmaya ve ilgi görmeye başlar.*

Darwin'den uzun bir açıklamayla özür dilerken, bu olay Türkiye'de pek dikkat çekmediği gibi, TÜBİTAK'ın aylık yayınladığı *Bilim ve Teknik* dergisinin 2009 Darwin Yılı için hazırladığı Mart 2009 kapağı ve Darwin ile ilgili 15 sayfa yayından kaldırılıp içeriği değiştirildi. *Bilim ve Teknik* dergisinin genel yayın yönetmeni görevinden alındı. Sürecin nasıl yaşandığı hâlâ tam olarak açıklığa kavuşmuş değil. Ama ortada bir sonuç var, Darwin, *Bilim ve Teknik* dergisinden çıkarıldı.[2] Üstelik bugüne dek Darwin ve evrim konusunda en yetkin makale ve kitapları yayınlayan kurum tarafından...

Darwin'in kısa adı *Türlerin Kökeni*, orijinal adı *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* olan ve Türkçesi *Doğal Seçilim ile Türlerin Kökeni veya Hayat Mücadelesinde Ayrıcalıklı Irkların Korunumu Üzerine* adlı kitabı 22 Kasım 1859'da kitapçılara dağıtıldığı andan itibaren, 150 yıldır devam eden bir tartışmayı da başlatmış oldu. İnsanın maymundan geldiği yanlışı da bu sıralarda ortaya atıldı ve benimsendi. Oysa Darwin böyle bir şey söylememişti.

Jean-Baptiste Pierre Antoine de Lamarck (1744-1829).

Charles Robert Darwin (12 Şubat 1809-19 Nisan 1882).

Eduart Hartmann-Memduh Süleyman; *Darwinizm Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329. (yan sayfa)

EVRİMCİ KURAMLARIN OSMANLICA LİTERATÜRE GİRİŞİ

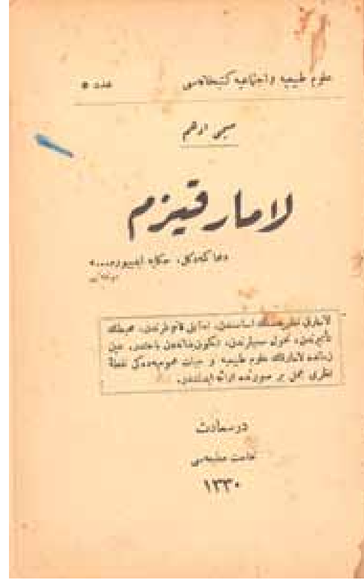
Konu, dünyada Darwin'in 200. doğum yılında ve *Türlerin Kökeni*'nin

yayınlanışının 150. yılında etkinlikler yapılırken, bizde dergilerden çıkarılması şeklinde gündeme gelince, ben de Darwin, evrim kuramı ve evrim kuramcılarının Türkiye'deki Osmanlıca literatüre ilk ne zaman girdiğine ve ne tür yayınlar yapıldığına dair bazı örnekler vererek hatırlatmalar yapmak istedim.

lerin Büchner gibilerin "münkirane" yazdıkları kitaplardan etkilendiklerini belirtip eleştirir.

Bu dönemde bilimsel gelişmelerden söz etmek, geleneksel dini dünya görüşü ile ciddi çelişkiler oluşturmaya başlamıştır. Bu durum en çok yeni bilimsel görüşleri aktarmaya çalışan ulema-yı diniye ve hem hükema-yı tabiiye pek çok rivayetlerde bulunmuşlardır. Kâinat serlevhasıyla yazmakta olduğumuz kütüphane-i tarihiyenin mukaddimesi makamında olarak neşreylediğimiz cildde gerek hilkat-ı âlem ve gerek intişar-ı beni âdem hakkında ulemayı diniye ile hükema-yı tabiyenin yekdiğerini

Subhi Edhem; *Darvenizm* Manastır: Beynelmilel Ticaret Matbaası, 1327.

Subhi Edhem; *Lamarckizm* Dersaadet: Nefaset Matbaası, 1330.

Doktor Edhem Necdet; *Tekâmül ve Kanunları* İstanbul: Matbaa-i İçtihad, 1329.

Avrupa'da 1859 yılında Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eseri ile yeniden popüler olan yaratılış ve evrim konusu Osmanlı'ya ulaşmakta gecikmemişti. Türkiye'de evrim kuramı ve evrimcilerle ilgili bilgi ve görüşler Osmanlıca literatüre 1860'lı yılların sonundan itibaren dahil olmaya ve ilgi görmeye başlar. Bu ilgi, bilimsel araştırma sürecine katılmak ve katkı yapmak şeklinde olmaktan çok, popüler tartışmaları takip etmek şeklindedir. Ancak Osmanlıca literatüre Darwin ve evrim konusunun ilk olarak kim tarafından aktarıldığını belirlemek zor. Ancak bilebildiğimiz kadarıyla evrimcilerden ve materyalistlerden biri olan Büchner'i ilk tanıtan kişilerden biri Ali Suavi'dir.

Ali Suavi Avrupa'da siyasi mülteci olduğu sırada 1870 (1286) çıkardığı *Ulum* adlı derginin çeşitli sayılarında[3] Büchner'den söz etmiştir. *Ulum* dergisinin 17. sayısındaki (s. 1009) "Mezahib-i Felsefiye der Avrupa" başlıklı ve "Materyalist" altbaşlıklı makalede, Büchner'i "Fransa'daki ehl-i hissin peygamberi" olarak tanıtır. Özelikle s. 1018'de, mütereddit-

Osmanlı aydınını zor durumda bırakır. Bunların başında Ahmed Midhat Efendi gelir. Ahmet Midhat Efendi 1288-1289 yıllarında yayınladığı *Dağarcık* adlı dergisinde bir yandan yeni bilimsel gelişme ve fikirleri aktarmaya çalışırken, diğer yandan da geleneksel dini düşünce ile oluşan çelişkileri izah etmeye, uyumlaştırmaya çalışacaktır. Ahmet Midhat Efendi'nin bu gayreti hayli ilginç makalelerin ve yazıların yazılmasına neden olacaktır. 1870'lerin hemen başında Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı aydınları arasında da dünyanın yaratılışı, insanın yaratılışı, evrimi gibi konular rağbet görmektedir. Ahmet Midhat Efendi, en çok ilgi çeken konu olan insanın yaratılışı ve evrimi konusunu ilk kez *Hace-i Evvel* adlı eserinde dile getirmiştir. Ardından *Dağarcık*'ta yazdığı "İnsan" (s. 40-49 Cüz: 2, 1288)) ve özellikle "İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru" (s. 109-117, Cüz: 4, 1288) başlıklı yazısı yaratılış ve sonrasını konu alır: "Kürre-i arz üzerinde nevi beşerin suret-i intişarı gerek diyanet ve gerek fünun nazarında en ziyade ehemmiyet almış bir şey olduğundan bu babda hem

tahtie eden rivayetleri bil muhakeme hakikatte ikisinin dahi bir rey ve fikirde bulunmakda olduklarını gösterdiğimizden..." (s. 109) dedikten sonra ilk kez 122. sayfada Lamarck'in fikirlerinden söz edecektir.

Anlaşılan o ki dünyanın yaratılışı (hilkat-i âlem) konusundaki yazılara derginin iç kapağında cevap verecek ve "Kürre-i Arzın Fennen Keyfiyet-i Teşekkülü" başlığı (Cüz: 7, 1288 iç kapak "Muhabere-i Aleniye" ile bir yazı yazacağını belirtecektir. Sözünü 9. cüzde tutacak ve bu makaleyi yazacaktır (Cüz: 9, 1289, s. 271-278).

Gerçekten de dünyanın yaratılışı konusunda "diyanet ile fenni" (dini açıklama ile bilimsel açıklamayı) uzlaştırma (te'lif) denemesini *Kâinat* adlı tarihi serinin ilk cildine yazdığı, mutlaka okunması gereken oldukça uzun ve nefis giriş yazısında açıklayacaktır.[4]

II. Abdülhamid döneminde Beşir Fuad, Şemseddin Sami,[5] Ahmed Macid-Ahmed Edib,[6] Hoca Tahsin gibi isimlerle, yine bu dönemde ya-

yınlanan *Maarif* ve *Resimli Gazete*, *Servet-i Fünun* çevresiyle sınırlı kalan bir ilgi vardır.

1894 depremi hurafeye de ilgiyi artırmıştır, bilime de. Yerküreye, "ilm-i arza" yönelik yayınlarda belirgin bir çoğalma olmuştur. Deprem, zelzele gibi konuları açıklayan kitaplar yayınlanır. Kitaplarda yerkürenin "materyalist" bilimsel açıklamaları yer alır.

II. MEŞRUTİYET VE DARWİNİZM

II. Meşrutiyet dönemi evrim kuramcılarına, evrim kuramlarına, materyalizme ve Darwinizme ilginin arttığı yıllardır. Bir yandan telif ve çeviri makaleler ve kitaplar yayınlanırken, diğer yandan da orijinal dillerden çeviri eserler yayınlanmaktadır. Spencer'in,[7] Haeckel'in[8] Bücher'in[9] kitapları bu süreçte yayınlanır. Darwin ve evrim üzerine yazılara daha sık rastlanır. *Hüsn ü Şiir*, *Genç Kalemler*, *Tabiat*, *Bağçe*, *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, *Musavver Muhit*, *Servet-i Fünun*, *Zekâ*, *Yirminci Asırda Zekâ* gibi birçok dergi ve gazetede Darwin'e ve evrim kuramı ile kuramcılarına dair haber, yazı ve makaleler yayınlanır. Baha Tevfik ve arkadaşları bu çevrelerin ilk zikredilmesi gereken grubudur. Kurdukları *Teceddüd-i İlmi ve Felsefi* serisi bu konuda öncülük edecektir.[10]

BİR MATERYALİST OLARAK SUBHİ EDHEM VE "DARVENİZM"

Hiç kuşku yok ki Osmanlı Darwinizminin en önemli ismi Subhi Edhem'dir.[11] Darwin'i ve evrim literatürünü tanıtan başlıca isimdir. Ayrıca, diğer arkadaşlarının aksine, dini ve tutucu çevrelerden gelecek tepkileri de umursamamıştır.

Subhi Edhem, II. Meşrutiyet'in hemen başında Manastır'da Askeri İdadi öğrencilerine "tarih-i tabii," yani doğa tarihi derslerini verirken Darwinizmi ve evrim kuramlarını anlatmaya başlamış ve öğrencilerin yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. Ancak bu duruma idarenin tepkisi gecikmemiş ve "tarih-i tabii," ders programından çıkarılmıştır. Subhi Edhem'in okulda verdiği "tarih-i tabii" ders notları, bazı eklemelerle 1910 yılında kitap haline getirilmiştir. Kapakta, Subhi Edhem'in isminin altında, "İdadi-i Askeri Sabık Tarih-i Tabii Muallimi" yazmaktadır. Subhi Edhem, kitabını

Ludwing Büchner, ***Madde ve Kuvvet***, Çeviren: Baha Tevfik-Ahmed Nebil. [İstanbul]: Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, t.y.[] 3 cilt.

"ilk talebelerime" diyerek öğrencilerine ithaf etmiştir.

Kitabın ismi, kendisinin tercih ettiği Osmanlıca okunuşuyla "Darvenizm"dir.[12] Kitabın isminin altında Muhiiddin Arabî'den yapılan şu alıntı dikkat çeker: "Bir hendeseşinas için bir müsellesin kırmızı mı veya siyah mı olduğunu sormak ne kadar garip düşerse, bir hekim için de felsefeye müteallik bir eser-i kaleminin mütedeyyine mi yahut gayri mütedeyyine mi yazılmış olduğunu sual etmek o kadar münasebetsiz ve abes düşer... Muhiiddin Arabî"

Kitapta "Maksadım", "İcmal-i Tarihi", "Menşe-i Envai", "Tahavvül Kanunları", "Mübareze-i Hayat", "Istıfa", "Veraset", "Tesalüb", "Netice ve Son Söz", "Hamiş" başlıklı bölümler vardır.[13]

Subhi Edhem, kitaba yazdığı "Maksadım" başlıklı giriş yazısında şunları belirtir:

"Maksadım
Bugün mevki-i intişara çıkan bu küçük eser, tamam bir sene evvel, Manastır İdadi-i Askeriyesi'nde 'Tarih-i Tabii' tedris ederken şakirtlerimden birçoklarının gösterdikleri arzu-yı şedide rağmen yazılmıştı. Hatta hiç ummadığım halde, o büyük, kalabalık dershanenin uğultulu muhiti içinde bir kısm-ı külli bu pejmürde sahifeleri istinsah için çırpınmıştılar bile...

Herbert Spencer, ***Kavanîn-i Tabiiye***, Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]. Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 [1911].

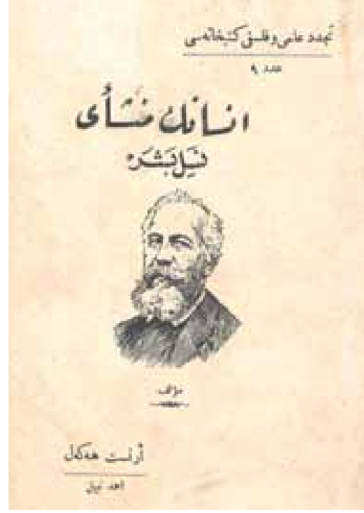
...Bu gün, ben mektebden, o çocuklar da benden, uzaklaştık. İlk hocalığım, mefkûremde derin, unutulmaz, hatıralar bıraktı. Talebelerim için yazılan ders notları bence, muazzez olmasa da, kıymettardır. İşte, asıl neşr maksadının en büyük muharriki..."

Subhi Edhem, kitabında Darwin ve evrim kuramını, ona yöneltilen eleştirileri ve katkıları özetledikten sonra kendi fikirlerini yazmıştır.

"Memleketimizde Darven ismine değilse de, nazariyesine bigâne duran birçok kimseler mevcuttur. Avrupa'da bile Darven taraftarlarına atılan itiraz taşları pek çoktur. Hâlbuki Darven aleyhine yazılan bir sürü sahifeler içinde ulum-i tabiyenin teferruatından en metini bulunan, kanunlarla halledilebilen ilimlere karşı hep bir vukufsuzluk gözükmektedir. Zaten, eşgal-i uzviyetin, mihaniki bir tarzda, esbab-ı esasiye ve esbab-ı mucibesini anlayıp anlatabilmek için mutlaka ulum-i tabiyede malumat-ı tamme sahibi bulunmak şarttır. Ve bu şartın zafiyeti, bişübhe, derece-i ihatanın da dairesini daraltır." (s. 180)

Ernest Heinrich Haeckel (1834-1919).

Ernest Haeckel, Çeviren: Ahmed Nebil, *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer* Dersaadet: Matbaa-i Nefaset, [1328/1912?]

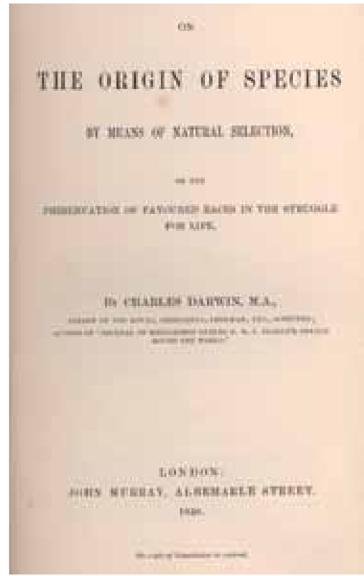
Friedrich Karl Christian Ludwig Büchner 1824-1899).

Daha sonra Ahd-ı Atik ve Ahd-ı Cedid'e dayanarak Musa'ya göre dünyanın yaratılışı üzerinde durur. Ve,

"...Taassub-i ahlakiye ve teşekkül-i cemaate, beşerin gururuna büyük vaatlerde bulunan ve bu mülahazada en ziyade göze çarpan nokta bütün mükevvenatın, bütün zi-hayatın beşer için halk edilmesi kaziyesidir ki, redde müstahaktır. Binaenaleyh bana hücum edeceklere, sözlerimi cerhe kıyam edenlere manidar bir sükût-i müstehziye bürünmüş yalnız 'Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid' isimleri verilen Kitab-ı Mukaddesin bir tarih-i tabii kitabı bulunmadığı cevabını vermekle iktifa ederim." (s. 187-188)

"...Ben de derim ki bugün mevcut olan bütün neviler en iptidai, basit bir noktadan çıkıp türemiş, dünyada bütün uzvilerin hepsi bir neviden çoğalmıştır. Yoksa 'Tarih-i Mukaddes'in zannettiği gibi tabiat ne bir âdem, ne bir havva, ne de müstakil bir şecere-i asli yaratmamıştır, işte son söz. (s. 199)

Ulum-i tabiyeye vakıf olmayan bir sürü mutaassıp, şarlatan yazıcıların, fenne istinat etmeyen itirazlarına karşı daima lakayt ve sükuti kalacağım. Bu gibilere dert anlatmağa vaktim olmadığı için benden mukabele beklemesinler. Lakin fenne vukuf-i tammesi olanlara fırt-ı hürmet ve riayetim bulunduğu için kendilerinin irşadat-ı fazılanelerini can kulağıyla dinler ve ilelebet kendilerine minnettar kalacağımı şimdiden arz ile sözümü keserim." (s. 199-200) Manastır, 27 Temmuz 1327, Subhi Edhem.

ON

THE ORIGIN OF SPECIES

BY MEANS OF NATURAL SELECTION,

OR THE

PRESERVATION OF FAVOURED RACES IN THE STRUGGLE FOR LIFE.

BY CHARLES DARWIN, M.A.,

LONDON:

JOHN MURRAY, ALBEMARLE STREET.

1859.

***Türlerin Kökeni*'nin ilk baskısı.**

O sıralarda bir diğer evrim kuramcısı olan Lamarck ve Lamarckizm üzerine *Felsefe Mecmuası*'nda[14] "Lamarck ve Lamarckizm" başlığı ile kaleme aldığı yazı dizisini *Lamarckizm* adıyla kitap olarak da yayınlayacaktır.[15] *Lamarckizm* kitabının başlığının hemen altında şu vecize yer alır: "Muhakeme değil, hikâye ediyorum..." Montaigne

Doktor Subhi Edhem, *Felsefe Mecmuası*'nın 2. cildine "Din ve Darwinizm" yazısı yazmayı vaat etmiş, ancak yayınlanmamıştır.

MEMDUH SÜLEYMAN VE "DARWİN MESLEĞİNİN İHTİVA ETTİĞİ HAKİKAT VE HATALAR"

Bu dönemde evrimci kuramlarla ilgilenen bir başka isim, Memduh Süleyman'dır. Memduh Süleyman 1913'te Eduart Hartmann'dan çevirdiği, "Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütübhanesi" serisinin 10 numaralı kitabı olaran *Darwinizm* adlı eseri yayınlar. Eserin altbaşlığı, "*Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar*" şeklinde verilmiştir. Kitap Almanca yazılmış ve Fransızcaya çevrilmiştir. Memduh Süleyman ise bu Fransızca çevirisini özetleyerek Osmanlıcaya aktarmıştır.[16]

Memduh Süleyman kitapta, Darwin'in 1859'da yayınlanan *Türlerin Kökeni* adlı eserini "*Istıfa-yı Tabii ile İzah Edilen Nevilerin Menşei*" adıyla Osmanlıcaya çevirmekte olduğunu belirtmekle birlikte (s. 7), yayınlanmamıştır.

Memduh Süleyman, kitabın başına yazdığı "Birkaç Söz" başlıklı kısa önsözde şunları yazmıştır: "Meşrutiyetin ilanını müteakip münevver fikirli, düşünür gençler arasında Avrupa hakimlerinin ilmi fikirleri, felsefi itikatları hakkında malumat elde etmek arzusu hasıl oldu. Bugün ulum-i tabiyede büyük bir rol ifa eden Darwin nazariyesi hudunu 'metafizik'e kadar tevsi ederek kâinatın hilkati hakkında birçok nazariyeler suduruna sebebiyet vermiş, felsefi meslek ve mekteblerde mühim bir tesir icra etmeğe başlamıştır. Binaenaleyh Darwin'in vazettiği ıstıfa ve nesil nazariyelerinin hatalarıyla hakikatlerini teşrih eden Alman müelliflerinden Eduardo! Hartmann'nın 'Darwinizm' 'Le darwinizme' nam eserini hülasaten Türkçeye naklediyorum."

Kitabın içinde yer alan konular şöyledir: "Birkaç Söz" "Hal-i Hazırda Darwin Mesleği", "Cinslerdeki Nesil ve Tasavvurî Karâbet", "Gayrimütecanis Nesil Nazariyesi ve İstihale Mesleği", "Mösyö Vigan'a Nazaran İptidai Hücrelerin Nesebi", "Istıfa Nazariyesi", "Tabii Istıfa ve Üç Ameli", "Mevcudiyet İçin Mücadeledeki Istıfa", "Tahavvül ve Tebeddül Kabiliyeti", "İrs", "Darwin Tarafından Delil Olarak Gösterilen Muavin Kaideler", "Ahval-i Haricinin Uzviyet Üzerine Doğrudan Doğruya Olan Tesiri", "Azanın İstimal Veya Adem-i İstimalden Mütevellit Tesiri", "Istıfa-yı Cins", "Tenasüp Kanunu", "Netice ve Hülasa".

DOKTOR EDHEM NECDET - TEKÂMÜL VE KANUNLARI

Evrim kuramına olan ilginin bir göstergesi de Doktor Edhem Necdet tarafından yazılan *Tekâmül ve Kanunları* adlı kitaptır.[17] Kitabın kapağında, içindekilere yer verilmiştir.

"Uzviyetlerde Tekâmül Kanunları: Muhitin Tesiri, Uzuvların Faaliyeti, Mübareze, Istıfa, Veraset, Evsaf-ı Kesbiyenin İrsen İntikali

Cemiyetlerde Tekâmül kanunları: Cemiyetlerin Kabiliyet-i Tahavvüliyesi, Cemiyetlerin İstihalesinin Mihanikiyeti, Terakki-i İçtimai"

Edhem Necdet evrim kuramları konusunda bilgiler vererek asıl önemli olanın, toplumsal evrim yasalarına ulaşmak konusunda gayret olduğunu belirtir: "Avrupa'nın istihalesi tabiat ve eşyadaki bu istihaleyi idrakten sonradır; tekâmül kanunlarının keşfi terakki-i içtimaiyenin yegâne saikı oldu... (s. 3-4)

[Avrupa'nın güçlendiğinden ve zayıflayan Osmanlıyı vahşice ezmesinden bahsederek] Evet, düşünülürse, âlemin terakkisi ile bizdeki tedenninin esbabı şundan ibarettir: Âlem muhitiyle, hayatiyle istihale etti. Biz bu yeni muhite, yeni hayata tevafuk edemedik, istihaleyi, bu en umumi, ne âlemşümul düstur-i hilkati idrak edemedik." (s. 5)

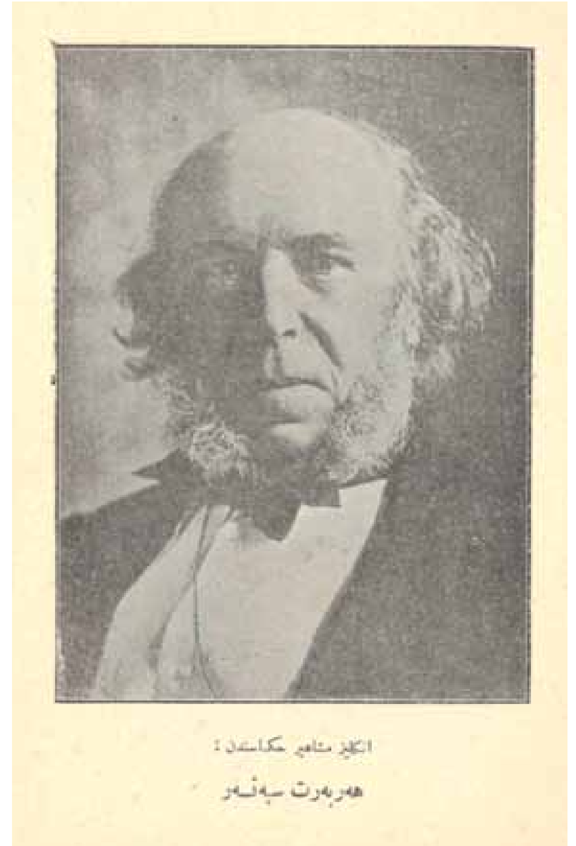
ERNEST HAECKEL VE *İNSANIN MENŞEİ NESL-İ BEŞER*

Osmanlı aydınları için Haeckel'in özel bir yeri vardır. Kim bilir belki de bu, Haeckel'in 1873'te Türkiye'yi ziyaret etmesinden kaynaklanıyor olabilir. Ondan çevrilen önemli eserlerden biri, *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer* adını taşımaktadır. Ahmed Nebil'in çevirdiği bu eser, 1912 yılında yayınlanmıştır.[18] Önsözünü Baha Tevfik'in yazdığı ve evrim kuramının yanlış öğretildiğinden yakınan yazının ardından kitap şu bölümlerden oluşmaktadır: "Primatlar", "Primatların Neseb-i Şeceresi", "İnsanın Nesebi", "Lamarck ve Darwin", "İnsan Tekâmülünün Tarihi", "Tefekkür Uzuvlarının Keşfi", "Maddenin Ebediyeti Kanunu", "İnsan ile Maymun Arasındaki Güzergâh", "Cava'daki Keşif-Arz Tabakalarına Ait Devirlerin İmtidadı", "Umumi Netice".

ERNEST HAECKEL VE *VAHDET-İ MEVCUD BİR TABİAT ÂLİMİNİN DİNİ*

Materyalist ve Darwinist literatüre yönelik tepkinin ciddileştiğini fark eden Baha Tevfik ve arkadaşları, bu türden yayınladıkları eserlerin başına "paratoner" kabilinden bir açıklama yazısıyla, bu tür eserlerin İslamiyeti hedef almadığını, alanların İslamiyeti tanımadığını, tanısalar böylesi hücumlar yapmayacaklarını ve nihayet bu tür saldırılara cevap verecek âlimlerin mevcut olduğunu belirteceklerdir.

Bu açıklamalardan biri, Haeckel'in tartışmalar yaratan bir başka kitabına hem önsöz hem de sonsöz olarak kaleme alınmıştır. Baha Tevfik, Ernest Haeckel'in *Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Âliminin Dini* adlı kitabına yazdığı "Bizim Sözlerimiz" başlıklı önsözde durumu kurtarmaya çalışacaktır: "...Vahdet-i mevcut mesleği bizde çoktan beri vardır. Fakat vahdet-i mevcut mezhebi öyle bir şey olarak vardır ki buna dinsizler de inanır, dindarlar da inanır. Bu mesleği bizde Bektaşi tarikatında olanlar kabul ettiği gibi Bektaşi olmayanlar da kabul etmişlerdir..." (s. 3-4)

Herbert Spencer (1820-1903).

Bu ifadeler yetmemiş olacak ki, kitabın sonunda, sonsöz niyetine yazdığı "Bir Muahhara" başlığıyla daha savunmacı bir ifade yer alır: "...Malumdur ki mekteblerimizde en az ehemmiyet verilen dersler, lisan dersleri ve bilhassa 'Arapça'dır. Bunun için mektepliler daima Arapça öğrenmekten mahrumdurlar. İlca-yı zaruretle ve say-ı zatiyeleriyle biraz Fransızca öğrenen gençler Avrupa felasifesinin bu ve buna benzer diğer, din aleyhinde kitaplarını okuyorlar ve tabiidir ki inanıyorlar...

Müellifin bazı tarizatını İslamiyete de teşmil ettiğini gördüğümüz zaman, ne kadar aldandığını ve bu tarizatın dinimize tamamıyla vakıf olamamaktan ileri geldiğini anladık. Çünkü bizim dinimiz; hakiki bir tabiat âliminin asla itiraz edemeyeceği derecede mükemmel bir dindir... A[hmed Nebil]- B[aha Tevfik]" (s. 86-88)[19]

SOSYAL DARWİNİZM YA DA DARWİNİZM SOSYAL

İçtimaiyat Mecmuası 1917'de İstanbul Darülfünunu İçtimaiyat Darülmesaisi (Enstitüsü) tarafından yalnızca 6 sayı yayınlanabilir. Dergide Dar-

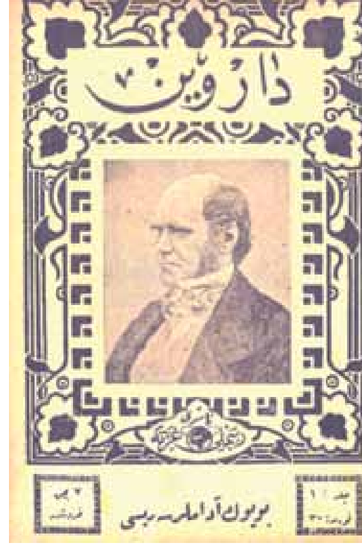
Dr. Galip Ata, *Darvin,* Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası, 1931.

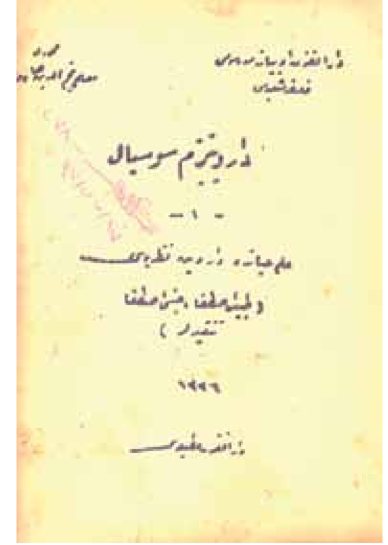
***Darwin,* İbrahim Alâeddin [Gövsa] riyaseti altında güzide bir heyet-i ilmiye tarafından vücuda getirilmiştir. İstanbul: Sebat Matbaası, 1927 "Büyük Adamlar Serisi", Cild: 1 Forma: 30.**

Muallim Necmeddin Sadık [Sadak] Bey; *Darwinizm Sosyal -1- İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* [İstanbul:] Darülfünun Matbaası, 1336 [1920].

***Evrim Teorisi Hakkında Rapor Özeti,* Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1985.**

win, Lamarck gibi isimlerin yanı sıra evrim kuramları, sosyal Darwinizm ve neo-Darwinizm gibi konulara da değinildiğini görüyoruz.

Osmanlı Darwinizmi konusunda şimdilik zikredilmesi gereken son eser, yine Darülfünun Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi yayınları arasından çıkan ve 1336 [1920] yılında taşbasma olarak yayınlanan eserdir. Muharriri, Muallim Necmeddin Sadık [Sadak] Bey'dir. Kitabın adı *Darwinizm Sosyal-1-*'dir. Altbaşlığı, *İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* adını taşımaktadır.[20] Tam milli mücadele sırasında, İstanbul'un işgal edildiği günlerde İstanbul Darülfünunu Edebiyat Medresesi [Fakültesi] Felsefe Şubesi tarafından yayınlanmıştır. Osmanlıca literatürde Sosyal Darwinizm üzerine aynı adı taşıyan yegâne kitaptır.

"NEYE AİT OLDUĞU TAM BİLİNMEYEN BİR ÇENE VE BİRKAÇ DİŞ..."

Cumhuriyet döneminde, 1927'de İbrahim Alaaddin Bey tarafından *Darwinizm* adlı kitap yayınlanır. Bu eserdeki şu paragraf Darwin'i ne kadar anladıklarına da işaret eder!

"Mukaddes kitapların haber verdiği insanın hilkati hakkında Darven çok itirazlara, çok hücumlara maruz kalan bir nokta-i nazar serd etti, dedi ki:

İnsan maymundan azmışdır.

Filhakika insanların izzet-i nefsi asırlarca alınan terbiye, dini akidesi buna birden bire inanmaya manidir. Elan da Darven'in insan menşei hakkındaki telakkisine hiddet edenler pek çoktur."[21]

Evrim teorisinin müfredatta yer alıp almaması veya karşılığında ve aynı anda itirazları ile dini yaratılış teorisinin okutulması gerektiği yolundaki tartışmalar 1970'lerde alevlendi. Ancak cumhuriyetin başlarından itibaren müfredatta yer aldı. Maarif Vekâleti 1931 yılında, Talim ve Terbiye Dairesi'nin 30/3/1930 tarih ve 146 numaralı emriyle, Dr. Galip Ata'nın kaleme aldığı *Darwin* kitabını, ilk baskısı 3000 nüsha olarak yayınladı. Devlet Matbaası'nda bastırılan kitap cumhuriyet döneminde yayınlanan Darwin hakkında yazılmış ilk telif eserdir. Kitap daha sonra da defalarca ve farklı kapaklarla yayınlanmıştır. Maarif Vekâleti'nin ismi sonra Milli Eğitim Bakanlığı olarak değişti. 1931'de Darwin üzerine ilk telif eseri yayınlayan Milli Eğitim Bakanlığı, 54 yıl sonra *Evrim Teorisi Hakkında Rapor Özeti* diye, muhakkak bulunup okunması gereken bir kitap daha yayınladı! Dönemin Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanı evrim teorisini şöyle değerlendiriyor: "120 yıldır kanunlaşmamış bir teorinin karşısındaki görüşlerin de ders kitaplarında okutulmamasının objektif ve ilmi olamayacağı da bizzat sade vatandaşımızın bile hassasiyetle üzerinde durduğu bir husus olmuştur."

Raporda ise şu ifadeler yer alıyor: "İşin üzücü yanı, bu teorinin, bazı spekülasyonlarla materyalist ve dinsiz felsefeye alet edilmiş olmasıdır... 150 yıldır tartışılan ve materyalist felsefeye alet edilen böyle bir teorinin ders kitaplarımızda bir kanun gibi takdim edilmesi, en azından gençlerimizin tarafsız ilmi muhakeme ve düşünceden yoksun, tek yönlü ve şartlandırılmış olarak yetişmelerine sebep olmaktadır... [diyerek ilk insanımsı canlılarla ilgili yorumlara da fena halde bozularak şöyle çıkışır.] Bu iddiaları destekleyen delil nedir? Sadece neye ait olduğu tam bilinmeyen bir çene ve bir kaç diş..."[22]

SONUÇ YERİNE: BİR TUHAF KİTAP!

Bu yazıyı hazırlarken, bu konuda yazılan kitaplara da baktım. Bunlar arasında *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*[23] adlı kitap beni

hayrete düşürdü. Bu kitabın akademik niteliği ile ilgili çok ciddi sorunlar var. Hazırlamakta olduğum uzun eleştiri yazısını daha sonra yayınlayacağım. Ancak burada kısaca belirtmek istediğim önemli husus şu: Yukarıda da belirttiğim gibi Osmanlı döneminde sosyal Darwinizm üzerine yayınlanmış tek bir kitap vardır. Ancak adı *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* olan iddialı akademik çalışma, Osmanlı döneminde yayınlanan bu biricik kitabın, yani sosyal Darwinizm üzerine yayınlanmış tek monografinin farkında değil. Yani biraz önce yukarıda zikrettiğim, Necmeddin Sadak'ın 1336 [1920] yılında yayınladığı *Darwinizm Sosyal-ı İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* adlı eserden tek cümleyle bile söz edilmediği gibi, yazarın bu kitaptan haberinin de olmadığı anlaşılıyor. Yalnızca bu durum bile kitap hakkında bir eleştiri yazısı yazmayı gerekli kılar. Kaynakların özensizliği ve bir kısmının anlaşılmadan kullanılmış olması, yanlış okumalar, yanlış referans ve sayfa numaraları ile ilgi eleştiri yazısını daha sonra yazacağım. Ama en ilginci, kitabın arkasında, kendi alanlarında iki uzman ismin bu özensiz kitabı hararetle tavsiye etmeleridir. Şimdi düşünüyorum, bu çok önemli iki isim kitabı okuyarak daha ilk anda fark edilebilecek hataları görüp de tavsiye ettilerse vahim. Ancak kitabı okumadan tavsiye ettilerse bu daha da vahim...

1 [http: //www.cofe.anglican.org/darwin/malcolmbrown.html]

2 Türkiye'de bilimin simgesi haline gelmiş ve güvenirlik konusunda haklı bir üne sahip kurumun itibar ve güven erozyonuna uğradığının iddia edilmesi önemli. Kurum içi çekişmeler ve rekabet konusunda bir şey söylememiz zor. Bilmek zor ancak sonuçta ortada bir vakıa var: Kapak konusu yapılmış olan Darwin ve evrim kuramı alelacele kaldırılıyor ve yerine bambaşka bir konu geliyor. Aslında ve büyük olasılıkla bu bir "gericilik" hadisesi değil. Muhtemelen, eski deyişle bir "idare-i maslahatçılık". Zira TÜBİTAK'ta çalışan sıradan bir görevlinin bile Darwin konusunda sansür yapacak kadar cahil olduğuna inanmak zor. Olsa olsa "idare-i maslahat" uğruna, cehaletin diz boyu olduğu bir ortamda, Darwin'den bahsedip şimşekleri üzerine çekmemek kaygısı...

3 Örneğin 6. kitap (s. 311)'de yalnızca değinirken s. 353'te Gazali ile karşılaştırmış ve 7. kitapta Büchner'i ve materyalizmini eleştirmiştir.

4 Ahmed Midhat; *Kainat Hilkat-ı Âlem ve intişar-ı beni adem hakkında kütüb-i mukaddese ile hükema-yı tabiatın reylerini bil-muhakeme alemin taksirat-ı ahiresi hakkında bazı malumatı camidir.* (İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa, 1288) "Mukaddeme" başlıklı 56 sayfalık nefis bir deneme yazmıştır.

5 *İnsan* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1296) ve *Yine İnsan* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1303) adıyla yayınladığı kitaplarında bu konuya değinecektir.

6 *Tarihçe-i Beşer* (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1306)

7 **Spencer'in Felsefesi**: Mehmed Safvet, İstanbul 1928 (miladi) Kitabhane-i Sûdî, 44+3,
Fikrî Ahlâkî ve Bedenî Terbiye: Spencer, Herbert, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]). İstanbul 1340 (rumi) 1924 (miladi) Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 269+7,
Kavanîn-i Tabiiye: Herbert Spencer, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden) Mehmed Münir [Ertegün]). (Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 [1911]), 24s [Hâsılatının Yüzde Yirmisi Darüşşafaka'ya aiddir.] Meziyyet Kütübhanesi: Aded: 7
Herbert Spencer'in Din ve Ahlâk Hakkındaki Nazariyesi: Silvain Drey, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]). (Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 [1911]), 23 s, Meziyyet Kütübhanesi: Aded: 8
Vazı-ı Kanunların Hataları: Spencer, Herbert, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]). (Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1328 [1912]), 56s, Meziyyet Kütübhanesi: Aded: 9
Medhal-i Terbiye-i Akliye, Ahlâkiye, Cismaniye: Herbert Spencer Çev: Ali Münif Adanalı (Yegena). İstanbul 1313 (hicri) 1895 (miladi) Matbaa-i Ahter, 125,
Terakki Kanunu ve Sebebi: Herbert Spencer Çev: İbrahim Aşki [Tanık]). İstanbul 1335 (rumi) 1919 (miladi) Ali Şükrü Matbaası, 87,
Terbiye-i Cismaniye: Herbert Spencer, Çeviren: Hüseyin Zeki. İstanbul 1312 (hicri) 1895 (miladi) Kasbar Matbaası, Neşreden: Vatan Kütübhanesi Sahibi Ohanes Ferid, 70,

8 Ernest Haeckel; **Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Âliminin Dini** (Çeviren: Baha Tevfik-Ahmed Nebil). (İstanbul: Kader Matbaası, t.y. []) 88s. Teceddü-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi Aded: 2
Ernest Haeckel; **İnsanın Menşei Nesl-i Beşer** (Çeviren: Ahmed Nebil) (Dersaadet: Matbaa-i Nefaset, t.y [1911]) 92s.

9 **Ludwig Büchner; Fenn-i Ruh. Kraft und Stoff Kitab-ı Meşhûrunun Üç Mebhâs-i Tammıyla Beraber Diğer Tefahhusât-ı Fenniyeyi Hâvidir:** (Çeviren: Abdullah Cevded [Karlıdağ]). İstanbul 1911(miladi) Matbaa-i İctihad, 136,
Ludwig Büchner; **Fizyolocya-yı Tefekkür. La Pensée:** (Çeviren: Abdullah Cevded [Karlıdağ]). İstanbul 1308(hicri) 1891(miladi) İstepan Matbaası, 71+1,
Ludwig Büchner; **Goril**: (Çeviren: Abdullah Cevded [Karlıdağ]). Mamuretü'l-Aziz [Elazığ] 1311(hicri) 1893(miladi) Mamuretü'l-Aziz Vilâyet Matbaası, 56+1,
Ludwig Büchner; **Madde ve Kuvvet**: (1. Cilt), (Çeviren: Baha Tevfik-Ahmed Nebil). ([İstanbul]: Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, t.y.[]), 233s Teceddü-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi Aded:4, Sahib ve Naşiri: Dersaaded Kütübhanesi Sahibi Arsen., (2. Cilt) 245-480, (3. Cilt) 483-736,

10 Baha Tevfik hakkında Mehmet Ö. Alkan; "Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim: Baha Tevfik" *Tarih ve Toplum* No: 52 (Nisan 1988) s. 41-49'a bakılabilir.

11 Subhi Edhem hakkında Mehmet Ö. Alkan; "II. Meşrutiyet'te Doğa Felsefesi ya da Subhi Edhem Üzerine Notlar" *Felsefe Dergisi* No: 29 (Mart 1989) s. 50-8 ve ayrıca bkz. Remzi Demir; Subhi Edhem Bey'in Bilim Tarihi ve Bilim Felsefesi Bilinci", *Bilim ve Ütopya*, Sayı 139, Ocak 2006, s. 52-57. Ayıca Remzi Demir; "Subhi Edhem Bey'in 'İlm-i Nebâtât Târîhi", I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Meslekî Etik Sempozyumu Bildirileri, 30 Mart - 1 Nisan 2006, (Prof. Dr. Ferruh Dinçer'in 70'inci Yaşı Anısına), Editör: Abdullah Özen, Elazığ 2006, s. 133-159.

12 Remzi Demir-Bilal Yurtoğlu; "Unutulmuş Bir Osmanlı Düşünürü Hoca Tahsîn Efendi'nin Târîh-i Tekvîn Yâhûd Hilkat Adlı Eseri ve Haeckelci Evrimciliğin Türkiye'ye Girişi" *Nüsha*, Yıl 1, Sayı 2, Ankara 2001, s. 166-196.
Subhi Edhem; *Darvenizm* [Manastır: Beynelmilel Ticaret Matbaası, 1327)] Kitap Ulum-i Tabiye ve İçtimaiye Kütübhanesi: 2 olarak çıkmıştır.

13 Subhi Edhem kitapta, içeride "Kavanin-i Tahavvüliye" adlı, sonradan kitap için kaleme alınan bölümün dipnotunda şu açıklamayı yapar: "Bu ve bundan sonraki notlar yine talebelerime verilmek için evvelkiler gibi basık tavanlı, boş ve soğuk bir odanın muhit-i barid ve sakitinde -alelacele- yazılmıştı. Son derse gidişimde mektep müdüründen programdan 'tarih-i tabii' dersinin lağvedildiğini işitince talebeyi işgal etmemek fikriyle takrir etmemiştim. O gün dersimiz dersten ziyade son bir sohbet gibiydi. 'Darvenizm'i itmam için 'kavanin-i tahavvüliye' ve diğerlerini de buraya ilaveyi pek lüzumlu buldum." s. 83]

14 *Felsefe Mecmuası*'nda yayınlanan yazıların bir araya gelmesinden oluşuyor. Kitaplaştırılırken sırası değişikliğe uğramıştır. "Lamarck ve Lamarckizm-1" *Felsefe Mecmuası* No: 6 s. 81-84 [Halıcıoğlu 27 Haziran 329], No: 7 s. 97-101 [Halıcıoğlu 27 Temmuz (1329!)], No: 8 s. 113-119 [Halıcıoğlu 10 Ağustos 329], No: 9 s. 129-136 [Halıcıoğlu 20 Ağustos 329] ve No: 10 s. 153-157 [Halıcıoğlu 5 Temmuz 329] (tarihlemede bir hata var kendisi böyle yazmış)

15 Subhi Edhem; Lamarckizm (Dersaadet: Nefaset Matbaası, 1330) Ulum-i Tabiyye ve İçtimaiye Kütübhanesi: Aded-5.

16 [Eduart Hartmann-Memduh Süleyman; [Almancadan Fransızcaya mütercimi Jorj Kerol] *Darwinizm Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329) Tab ve Naşiri: Gayret Kütübhanesi-Sahibi Garbis Fikri. Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütübhanesi: 10.

17 [(İstanbul: Matbaa-i İçtihad, 1329)]

18 Ernest Haeckel; (Çev: Ahmed Nebil) *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer* (Dersaadet: Matbaa-i Nefaset, [1328/1912?)

19 Benzer bir savunma bir başka evrimci Ludwig Büchner'in hem Avrupa'da hem de Türkiye'de ses getiren eserine yazılmıştır. Bu 3 ciltlik *Madde ve Kuvvet* adlı eserin yalnızca ilk cildinin dış kapağında çerçeve içinde şu uyarı yapılmıştır. "Bazı ulema-yı kiramın muavenetiyle mütercimler tarafından mükemmel bir reddiye hazırlanmaktadır." [Ancak O reddiye hiçbir zaman gelmemiştir!]
"...'*Madde ve Kuvvet*"in karine şu ciheti şimdiden haber vermek isteriz ki bu kitapta mevzu-i bahs olan din, İslam dini değil, Hıristiyanlıktır, hatta Hıristiyanlığın muharref şeklidir. Müellif ancak bu mantıksız şekli ele alarak itirazlarını saymış ve hücumlarını yapmıştır. Bundan başka bu itirazların İslamlığa şümulü farz olunsa da cevabını verecek hocalarımız, çok şükür, mefkud değildir... Eserin her türlü mesuliyeti müellifine aiddir..." Baha Tevfik Ahmed Nebil s. 6.

20 Muallim Necmeddin Sadık Bey; *Darwinizm Sosyal -ı- İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* ([İstanbul:]Darülfünun Matbaası, 1336 [1920]) 32 s, Darülfünun Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi.

21 *Darwin*, İbrahim Alâeddin [Gövsa'nın] riyaseti altında güzide bir heyet-i ilmiye tarafından vücuda getirilmiştir (İstanbul: Sebat Matbaası, 1927) Büyük Adamlar Serisi Cild: 1 Forma: 30 s. 13.

22 *Evrim Teorisi Hakkında Rapor Özeti* (Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1985) s. 38-39. Dönemin bakanı Vehi Dinçerler'in de yazdığı yazı mutlaka okunmalı!

23 Atila Doğan; *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006)